

Resenziyalar

Fəridə Əzizova*

**AZƏRBAYCAN ŞEİRİNİN POETİK QAYNAĞINDA TƏSƏVVÜF
 (XII-XVI əsrlər)**

Bu adla nəşr olunmuş Xuraman Hüməmatovanın klassik dövrə aid əsəri, fikrimizcə, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ümumən Şərqi filologiyası tarixi üçün maraqlı, orijinal bir elmi tədqiqatdır. Son illərdə klassik dövrə aid kitablarla nadir hallarda rast gəlmək olur.

Hal-hazırda təsəvvüf ki, gənc alımlar mediyevistikaya lazımi qədər cəlb olunmurlar və orta əsrlər ədəbiyyatı mütəxəssislərinin sayı ilən-ilə azalır. Vaxtıla elm səməsində parlayan ulduzların kəhəksən, axıb keçin. Klassik dövra həsr olunmuş bu əsərin qiyməti iki qat artıqdır. Onu da deyək ki, ədəbiyatımızda bu vaxta qədər təsəvvüfə bağlı sistemi şəkildə arasdırmalar aparanmayıb. Bəzi ədəbiyyatşunaslarının əsərləri təsəvvüfə həsr edilsə də, bu tədqiqat işində məqsəd surət təsəvvüfün klassik sanatkarlarının əsərlərində tədqiqi və təhlilidir. Tədqiqatın ilk şəhifələrində müəllif oxucunu sanki maarifləndirməyə çalışır, təsəvvüf haqqında qisa məlumatlar verir, təsəvvüf bütün orta əsrlər boyunca İslam Şərqiində nizamlı və müükəmməl mənəvə-əxləqi davranışın normalarının bitkin və bütün dini-falsifi etiqad sistemi olduğunu bildirir. Sufizmin sənətin müxtəlif sahələrinin, xüsusi da söz sanatının yüksəklisində rovad verən ciddi stimul rol oynadığını vurgulayır və belə qərara galır ki, İsləm Şərqiində orta əsrlər dövründən nəhəng, əzəmətli, zəngin başəri poetik təfakkürün şədəvlerini təşkil edən nümunələrinin bir hissəsi öz rəsədnin təsəvvüf və irfan düşüncəsinənən almışdır. Bu düşüncə və ideyalar orta yüzyilliklər İsləm aləmində bir çox nəhəng ədəbi simallann yaradılmasına qida verən elə müühüm mənbə rolunu oynamışdır ki, müəllifin fikrincə, həmisi faktor olmadan bu sanatkarları bir ədəbiyyat xadim kimi düünsəmək bəle mümkün deyil. Müəllif qeyd edir ki, sufizm orta əsrlərdə dərin məzmun, ideya və mündəricataya malik təriqət ədəbiyyatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçı tamamilə doğru fikir yürüdür ki, təsəvvüf və irfan eyni bir çərçivənin hüdudları daxilində yerləşən bütün və vahid bir təlim olsa da, eyni sey deyildir. Bunlar arasında müəyyən farqlar mövcuddur. Təsəvvüf həmin təlimin praktik cəhəti, irfan isə nəzərə tərəfidir. Hər bir elmin həm tacribi, həm də nazarı tərəfi olduğunu kimi süslükdə da təsəvvüf amali fəaliyyətə, irfan isə təfakkür və nazarı müddəələrlə bağlıdır. Vəhdəti-vücdət nəzəriyyəsinin xüsusi rolu və tutumu əsərdə özəksini tapşırır. Müəllifin qənatına görə, təsəvvüf və irfan özünün təkamül və yüksək-salı taxixinda bu nazariyyə ilə zirvaya və kamala çatır, bütün yetkin və sistemli təlim halına galır. Müəllif vəhdəti-vücdət nəzəriyyəsinin yaradıcısı XII-XIII əsrlərin hüdudlarında İspaniyanın Mursiya şəhərində yaşamış Şeyxül Əkbar Mühyəddin ibn Ərabinin adını da əsərində qeyd edir. Doğrudur, ibn Ərabiyə qədər bu nəzəriyyə ilə bağlı (düz 75 il ondan öncə) Eynal Quzat Miyançi müəyyən fil-kirələrlə rölli sürmüdü. Ancak sistemli və müükəmməl bir təlim halına gətirən və vəhdəti-vücdən tövhidə zidd olmadığını, bunların üst-üstə düşən, uzlaşan müddəələrlə olduğunu əsaslaşdırıran, islam dünəyində dini-falsifi inancı daxil və qəbul etdirən, müəllifin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ibn Ərəbi olmuşdur. Kitabın müəllifini daha çox maraqlandıran vəhdəti-vücdət nəzəriyyəsinin bədii ədəbiyyatın da əks-səda doğurmazıdır. Əsərdə bu əks-sədənin XIII əsrdən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatında

güclü şəkildə sezildiyini müəllif üzə çıxardır. Çoxlu sayda M. Əvhədinin «Cəmi-Cəm», M. Fuzulinin «Leyli və Məcnun», Xəstainin «Dəshnamə» əsərlərindən sonra baş verdiyi, C. Rumi, Ə. Yəsavi kim şəxsiyyətlərin həla səhəq ikan fəni-falsifi görüşün özü təkmilləşdikcə, zənginləşdikcə və müükəmməl sistəm halına galdığı onun b. kim əzəməti simaları yetisir. XII əsrdə etibarən bu meylin güclənməsi müşahidə olunur və tədqiät işində müəllif bu prosesi diqqətlə izleyir. Müəllif Xaqani yaradıcılığında söz açaraq onun dünyagörüşündən asılıqlik fəlsəfəsinin mahiyyətində təsəvvüfün dayandığını və bununla da Azərbaycan ədəbiyyatında XII əsrdə yayılan təsəvvüf ideyasına toxunur. Tədqiqat işinin on mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərindən bir Nizami Gəncəvinin əsərlərində təsəvvüf ideyalarının araşdırılmasıdır. Müəllif Nizamini «Xəmsə» bir şair kimi başlayıb, onu filosof kimi bittirənən söz açır. O, həm də qeyd edir ki, «Sirlər xəzinəsinin Allahın adı ilə başlayan Nizami onu varlı almanın sırlarının – hikmət xəzinəsinin açarı hesab edir. Tədqiqatçı Nizamının Allah kələmənin şər qalıbində işlətdiyini göstərir. Daha sonra «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» poemalarında təsəvvüfün bir vasitə olmasına nəzarət yeri. «Yeddi gəzel» poemasının təsəvvüfün məqam və mərhələ principiğini keçməkla, mənəvi kamilləşmənin yollarını aydınlaşdırın müəllif yeddi sahəzadənin danışdığı nağılların hər birinin təsəvvüfün mahiyyətini daşıdığını və bunların təsəvvüfün məqam və mərhələ sistemindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışır. Müəllif Nizami əsərlərinin turk xalqları ədəbiyyatının təsirindən söz açmış və Yunus Əmrənin «Risalat-ü-n-nushiyə» məsnəvisinin «Sirlər xəzinəsinin» təsiri ilə yazılmasını göstərir. X. Hüməmatovanın əsərində sufi ədəbiyyatında humanizm, xeyrəxahlıq, insanın, şəhər qəsri mühəbərəzən zəruriyyəti motivləri taqdim olunur. Klassik sanatkarların yaradıcılığında başəri ideyalar, dünəyin məzmunları, kamil insan problemləri və s. müəllifin tədqiqat obyektiyidir. X. Hüməmatova sufi ədəbiyyatı insanın mənəvi inkişafında, kamilləşməsində, həqiqət mərtəbəsinə yüksəlməsində söz sənətinin rolunu qiymətləndirir. Tədqiqatçı anadılı şeirin ilk nümunələrinin yaradımı Izaddin Həsənoglunun qəzzələrini da tədqiqata cəlb edir. Şairin «Apardi könülmə» bir xoş qəmərəz, canfaza dildər» qəzzələndən bəytlər verir və sufi terminlərini açıb doğar-ləndirməyə çalışır, şairin yetkin söz ustası olduğunu göstərir. Qəzəlin hər misrasının sonunda İslədi-lən sözün ikinci misranın avvalında sual-cavab şəklində təkrar edən kimi işlənməsinə nəzarət yetir.

İslam Şərqiində orta əsrlər aid bədii söz sarvətinin müühüm bir qolunu təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Ümumiyyətə, təriqət ədəbiyyatı bu dovrın bədii-falsifi düşüncəsində, dini-ədəbi məskurasında, bütünlü orta əsrlər müsəlman aləminin söz sənətinə onəmlı yer tutur. Müəllif belə natiçəyə galır ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı də umumislam ədəbiyyatı müstəvəsində qərarlaşdırıldığından və əcəxəhatlı əlamətlərlə ilə ona bağlılığından, nəhayət, bu sistemin bir parçası olduğundan onu təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvüf etmək mümkün deyil. XIII əsrdən təriqətə meylin güclənməsi müşahidə olunur, sanatkarlarınıñ yaradıcılığında geniş vuslat alır.

Əsərdə göstərilir ki, təriqət ədəbiyyatının yaradınanlərin ozları da mənsubiyyətinə görə müxtəlifdir. Müəllif qeyd edir ki, onların bir qismı bilavasita təriqət bacılıqlıdır, məsələn, Ə. Yəsavi (yəsəvilik), Rumi (mövləvilik), S. Ərdəbili (sofiyyə) kimilər. Bəzilər isə ayrıca təriqət yaratmasalar da, müəyyən təriqətin üzvü, hətta şeyx olmuşlar, məsələn, İ. Həsənoglu, M. Əvhədi və b.

Tədqiqatçı ədəbiyyatınnadırıqları arasında təsəvvüf ideyasını əsərdən qızılbaşlı Şeyx Səfəaddin Ərdəbilinin təsəvvüf məzmunlu şeirlərini təhlili colb etmiş, onların təsəvvüfə bağlılığını təsdiq etmişdir.

XIII yüzülliyyin sonu və XIV yüzülliyyin avvallarında yaşamış M. Şəbüstanı – görkəmli alim, filosof, şair, vəhdəti-vücdət təliminin torfdan olan və şəxsiyyət farslılı ədəbiyyatın nümayəndəsi, X. Hüməmatovanın diqqətindən yaxınlaşmışdır. Əsərətənən həyatı barədə az məlumat olduğu halda, müəllif M. Şəbüstanının «Şəddətnəma» məsnəvisindən bəzi qiyməti informasiya vermişdir.

Müəllifin son iri höməli «Gülşəni-raz» (1317) əsərindən də X. Hüməmatova sohbət açır, poemanın özünəməxsus struktur, kompozisiya quruluşundan bahs edir və belə natiçəyə galır ki, «Gülşə-

ni-rəzə) darin məzmunlu falsəfi əsər olmaqla yanaşı, badii cəhətdən də mükəmməldir. Buradakı dini-falsəfi fikirlər yüksək ustalıqla zəngin obrazlar, müqayisələr, təşəbbülər, canlı və yaddaşalan ştrixlər lə verilib. Müəllif təqdim edilən nümunələrin təhlillərini sada, anlaşıqlı, oxucuya çata biləcək tərzdə vermişdir.

Tədqiqatçı cəlb edilən XIV yüzillikdə yazıb-yaratmış şairlərdən biri də Azərbaycan anadilli şeirinin ilk böyük nümayandələrindən, dilimiziş şeir, sonat dili kimi yeni bir zirvəyə yüksəldən Qazi Bürhanəddindir. Tədqiqatçı şairi gözallılık və sevgi nağməsən kimi təqdim edir, inca, xərif bir zövqə malik olduğunu göstərir. Klassik poeziyanın nadir və zəngin ifadə vasitələrindən bacarıqlı istifadə etdiyiనi şeir nümunələri ilə səbuta yetirir, şairin badii fikrini yüksək bir şəiriyətə yaddaşalan məcazlarda tacəusun etdiridiyi qeyd edir. Şairin ana dilində olan «Divan»ı həmin dövrədən dilimizin yüksək badii səviyyəyə qatmasına xəbər verir, şairin sırf türk poetik janrlarından olan tuyuglarını «Divan»ına daxil etməsinə də müümən yənəlik olduğunu xüsusi vurguları.

Sufizmin «vəhdəti-vücdü» fəlsəfəsinə xidmət edən Azərbaycan şairi Əvhədi Marağayı da əsərdə öz yerini tapıb. Təsədufi deyil ki, müəllif şairin «Çist» («Nədir») radifi qasidasına müraciət edir. Bədiliyin kimi, bəri qədər sonra XIV əsr Azərbaycanın digər görkəmləri sanotkarı – İ.Nəsimi bu qəsidiyin doğma dildə cavablandırılmışdı. Adıçıkılan «Çist» qəsidiyəsində Əvhədi təsəvvüfün möhbz zuhmında çıxış edir.

Azərbaycanın orta əsrlər içtimai dini-falsəfi və ədəbi-mədəni gerçəklilikində sufizmdən sonra öz əksini tapan ikinci təriqət carəyini də hürufilikdir. Müəllif hürufiyyin özünəməxsusluğunu, dini-falsəfi təriqət kimi asasan XIV-XV əsrlərdə təzahür etdiyini qeyd edir və tamamilə haqlı olaraq yazar ki, «bu carəy XIV-XV yüzilliklərdə Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühiti və badii fikri ilə o qədər sıx və asası şəkildə qaynayıb qovuşub ki, onu nəzərə almadan həmin dövr ədəbiyyatımızı dərk etmək mümkün deyil». Bu tənqiqatçı bənişi mütaffik Nəsimidən və «vəhdəti-vücdü» konsepsiyası nəzəriyyəsindən söz aqır, həmçinin hürufiyyi ideologiyasının davamçılarından Azərbaycan ədəbiyyatının en böyük siması və bu dövr anadilli şeirimizin mübahisəsiz olaraq birinci şəxsiyyəti sayılan İ.Nəsimiyyə tədqiqatında kifayət qədər yer almışdır. Tədqiqatçı belə noticaya gəlir ki, hürufilərin baxışları, demək olar ki, təsəvvüfçülərin görüşü ilə üzərlədi. Tədqiqatçı forqı, əsəsan, hürufilərin matəbləri, son nütcədə 28 və 32 horfa bağlanmasından özünü göstərdiyini qeyd edir.

X.Hümmətovanın əsərində XIV-XVI əsrlər ədəbiyyatlığında Nəsimidən sonra M.C.Həqiqi, Həbib, Sürüt və başqa hürufiyyə bağlı sanotkarların əsərləri tədqiq edilmiş və hürufizm ideyalarının onlarından da yaradıcılığından bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapması qeyd olunur. S.Y.Ənvar və Ş.i.Xətainin hürufiyyə rəqbatı göstərilir. Hətta onların yaradıcılığında bu ideya və görüşlərin müəyyən bədi notalarını müəllif nəzərə çarpdırb.

XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan içtimai fikrində və xüsusilə şeir sahəsində sufizm geniş yayılmışdır.

Seyx Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəsimi, Seyid Zülfüqar Şirvani, İmadəddin Nəsimi kimi şair və mütaffiklərin əsərlərində sufizm meyillərinin eks olunması da bu səbəbdəndir.

Tədqiqatçı tamamilə doğru fikir yürüdür ki, Azərbaycan ədəbiyyatında XV yüzillik istor xronoloji, iştirəsən sanatkarlıq cəhətindən Qazi-Nəsimi zirvələri ilə Xətai-Füzuli zirvələri arasında keçid mərhələsidir. Şah Qasim Ənvar, Həbib kimi şairlərin yaradıcılığı Xətai və Füzuli poeziyasının formallaşmasında münbət zəmin rolunu oynamışdır. Müəllif bu şairlərin məhəbbət mövzusundan sıfıyanə əsərlərində lirik qəhrəmanın haqiqət mərtəbəsini çatmaq, kamillik, vəhdət möqamına yetişmək istəyindən söz açır.

XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Renessans ideyalarının Nizamidən sonrakı zirvəsi – Qərb şorqşuraslığında «qəlb şair» kimi məşhur olan M.Füzulidir. Tədqiqatçıının fikrincə, M.Füzuli şənətinin yaranmasında, onun formallaşmasında bütün bir zaman kasımı arzında görkəmləi sanotkarların xidməti olmuşdur. Bunların arasında M.Füzulinin böyük müsəsisi – Azərbaycanın dövlət xadimi və şairi Şah İsmayıllı Xətainin rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Əsərdə tədqiqatçıının mövzu ilə bağlı bu və ya digər dərəcədə fikir yürütmüş həmkarlarının

ANAS

Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Azerbaijan Literary Studies, 2019, № 1

tədqiqatçılarının önemli yer vermesi müşahidə olunur.

Orta əsrlər adib və şairlərin badii düşüncəsi yaşadıqları dövrün adəbi-badii dəyərlərindən, dini-falsəfi axınların yaradıldığı mühütdin ayrı deyildi və bu baxımdan tədqiqatçı cəlb olunmuş Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi korifeylər coşxayı tədqiqatçıların mövzusu olmuşlar. Təbii haldə ki, bu əsərlərə təsəvvüf, yaxud hürufiliklə bağlı fikirlər də söylənilib. Fikrimizcə, tədqiqatçıının bəs yüzlük müraciət etməsinə ehtiyac yox idi. Qisa zaman kasımında yazıb-yaratmış şairlərin əsərləri müraciət etseydi, daha müsbət nümatcları olda olunardı. Doğrudur, əsərdə o qədar geniş vüsət qazanmamış adlarla rastlaşıraq, ancaq onlar haqqında məlumatlar o qədər çox yer tutmur.

Orta əsr Şərqi mədəniyyətinin tədqiqi har əsər arasında üçün göznlənilməz yenİ hüdudları açıplan keşməkəli yola bənzəyirdi. Coxmənəi şablonlaşmış təsəvvürərə asylan müxtəlif elementlərden ibarət olan bu sistemde poeziya xüsusiyyəti yer tutur və anası tədqiqatçılar torəfdən təsəvvüf ədəbiyyatı adlandıranıb ul adəbiyyatı badii forma baxımdan tamamilə orta əsrlər sisteminin janr-ulsüb göstəricilərinə daxildir. Bu o deməkdir ki, sufi şair-ədiblər klassik dövrün an mötbər korifeyləri ilə bir pillede dururlar və bu baxımdan orta əsrlər yaradıcılığının sufi, yaxud qeyri-sufi ədəbiyyatının nümayəndəsi bölümü şərti xarakteri dayır. Eyni müəllif, eyni zamanda fəlsəfi traktatlar, didaktik əsərlər, müəmmələr və parlaq sufi əsərlər yaratmağa qadirdir. Lakin bir sira müəlliflər tərəfə yalnız sufi müəllifləri kimi daxil olmuşlar, masalan, Ə.Yəsavi, Ə.Thərrə, İ.Nəsimi isə hürufi şairi kimi tərəfə qalmışlar. Bir qisim şairlər konkret olaraq hər hansı bir təriqət mənşəbini olmamış, lakin yaradıcılıqlarında təsəvvüf və irfan ideyalarını bu və ya digər dərəcədə öks etdirmiş, onun obraz və rəmzlərindən baharəlmışlar. Masalan, Nizami və Füzuli kimi dəhəlirimiz. Müəllif bu şairlərin poeziyasında yalnız sufi tərəflərini axtarıb tədqiq edir, halbuki, bu şəxsiyyətlər mahiyətə dəha boyuk aləmin simalıdır. Nizaminin «Xəmsəsinə» bəs əsar daxildir. X.Hümmətovanın isə «İsgəndər-nəmə»dən söz açımr. Görünür, əsərdə Nizami sufi görüşlərindən kənar çıxış edir. Bu güclü axının çarçivəsindən kənarı çıxməq casarəti, badii düşüncəsindən çıxınçılık, universallığı qoruyub saxlayan tək Nizami olmayıb. Özünü birbaşa hənsisa axına bağlamayan, imkanlarını çarçivəyə salmayanlar sırasında Qazi Bürhanəddin, Məmməd Füzuli və bir çox başqlarının təsəvvüfün möhdullaşmayan yaradıcılığı mövcud idi və sırf sufi şairlərlə müqayisədə fərqlidir.

Xurəman Hümmətovanın əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında əsərlərə mövcud olan və araşdırmasında böyük ehtiyac duyulan aktual mövzunun tədqiqidir və bu işdə ona yeni-yeni uğurlar arzuluyram!